

SAARTJE VANDEN BORRE
wetenschappelijk
medewerkster CHIR, Kulak

ELIEN DECLERCO
postdoctoraal onderzoekster
CHIR, Kulak

Socialist en spion

Victor Capart in de Frans-Belgische
grensregio op het einde van de 19e eeuw

In het begin van de 20e eeuw genoot de Belgische tweedegeneratiemigrant Victor Capart in Noord-Frankrijk een zekere reputatie als socialistisch zanger en politicus. Terwijl de meeste streekgenoten wel wisten dat de militante Capart in 1875 het land was uitgewezen, zouden velen wellicht vreemd opgekeken hebben bij de mededeling dat hij tijdens zijn ballingschap werkte als spion voor de Franse inlichtingendiensten. Jarenlang rapporteerde Capart aan de politiecommissaris van Tourcoing over de activiteiten van de Belgische en Franse socialisten in de grensstreek. In deze bijdrage gaan we op zoek naar de motieven van een man wiens overtuiging en handelingen lange tijd onverenigbaar waren.

In het derde kwart van de 19e eeuw was de naam Victor Capart een begrip binnen socialistische kringen in de Frans-Belgische grensregio. Zowel Caparts regionale faam als zijn activiteiten als spion voor de Franse grenspolitie zijn gekend in het hedendaagse onderzoek. De wetenschappelijke literatuur haalt hier en daar ook Caparts acties en/of oeuvre aan.¹ Tot nog toe werd er echter nauwelijks een substantiële bijdrage over de man geschreven, noch werden er vragen gesteld naar de motieven van deze spion en socialist. Deze bijdrage is niet bedoeld om de eerste stappen van socialistische actie in de grensregio en in Noord-Frankrijk na te gaan, maar eerder om de man Victor Capart te belichten. We schetsen een beeld van de uitwegen die een gewone man zocht toen zijn idealisme in het dagelijkse leven bleek te botsen met de werkelijkheid waarin hij trachtte te overleven. Om dat te doen

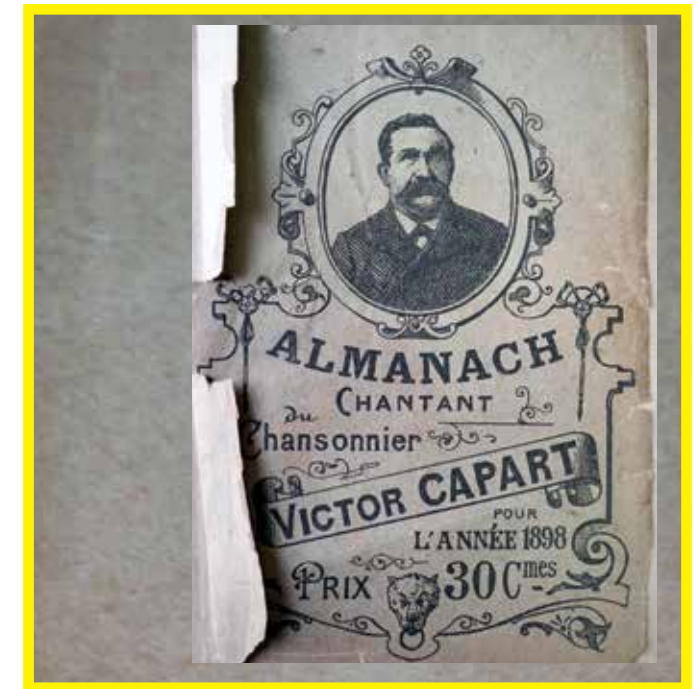
◀ Victor Capart. Detail van de cover van de *Almanach chantant du chansonnier Victor Capart pour l'année 1898*. (Centre d'Histoire locale de Tourcoing)

beschikken we voornamelijk over spionagerapporten van Capart aan Rembauville, de politicommissaris van Tourcoing, uit de periode 1880-1884. Die bevinden zich in de Archives départementales du Nord in Rijsel. Daarnaast buigen we ons ook over zijn oeuvre van veelal socialistisch geïnspireerde liederen. We beschikken over zo'n 350 liederen, gaande van 1870 tot aan zijn dood. Die liedbladen, -bundels en almanakken worden bewaard in de lokale bibliotheken en archieven van Rijsel, Roubaix en Tourcoing. Uiteraard vormen die slechts een fractie van zijn complete oeuvre. Ze omvatten zowel socialistisch geïnspireerde, als verenigings-, carnavals-, en reclamelieder. Ook in de lokale erfgoedinstellingen in Tourcoing (Centre d'Histoire locale) en in Moeskroen (Musée de Folklore de Mouscron) vonden we bronnenmateriaal terug. Vooraleer we ons echt concentreren op de figuur van Victor Capart, richten we ons eerst op enkele lokale en regionale ontwikkelingen die bepalend waren in zijn leven.

Belgische migranten in Noord-Frankrijk

Het jonge koninkrijk België wierp zich in de 19e eeuw op als een industriële voorloper op het Europese continent. Terwijl de overheid fors investeerde in de ontwikkeling van de mijnbouw en de zware industrie van enkele stedelijke centra in het zuiden van het land, ontpopten steden als Verviers en Gent zich tot belangrijke gemechaniseerde textielcentra. In Gent verliep die ontwikkeling echter niet zonder slag of stoot. Bij gebrek aan een stabiele afzetmarkt in eigen land had elke verandering op de wereldmarkt voelbare gevolgen voor de werkgelegenheid. Wanneer er een tekort aan werk was in eigen stad, trokken heel wat Gentse textielarbeiders over de Franse grens naar het arrondissement Rijsel. In die Noord-Franse grensregio ontwikkelde zich in de 19e eeuw een vrij solide, gemechaniseerde textielindustrie met een afzetmarkt in Frankrijk en over de hele wereld. Niet alleen Noord-Franse, maar ook Belgische ondernemers zetten er een succesrijke zaak op.² De Noord-Franse arbeiders waren weinig bekend met het gemechaniseerde textielproductieproces, zodat arbeiders uit Gent – waar nieuwe productiemethoden vlugger waren geïntroduceerd – zeer welkome werkkrachten waren. Tussen Gent en het arrondissement Rijsel ontstond een traditie van kettigmigratie.³ Geschoolde werkkrachten, zoals mecaniciens, en later ook ongeschoolde arbeidskrachten die gewend waren aan machinale arbeid, kwamen aan de bak in de textiel fabrieken van bijvoorbeeld Roubaix en Armentières.⁴

Die instroom van vreemde werkkrachten leidde tot afgunst tussen lokale arbeiders en Belgische migranten.⁵ Het probleem van vreemde concurrentie manifesteerde zich in de loop van de 19e eeuw op twee vlakken. Ten eerste werden er doorlopend nieuwe Belgische arbeiders aangeworven. Naast gekwalificeerde migranten uit de steden waren er steeds meer afkomstig van het Vlaamse platteland, waar de economische toestand in de tweede helft van de 19e eeuw schrijnend was. Als ongeschoolde arbeiders werkten zij in de industriële centra van Wallonië en Noord-Frankrijk echter voor lagere lonen dan de autochtone bevolking, tot grote frustratie van die laatste groep. Ten tweede waren ook de nakomelingen van gevestigde Belgen geduchte



Cover van de *Almanach chantant du chansonnier Victor Capart pour l'année 1898*. (Centre d'Histoire locale de Tourcoing)

concurrenten op de arbeidsmarkt. Omdat zij via hun vader de Belgische nationaliteit hadden, waren zij in tegenstelling tot Franse jongeren niet onderworpen aan de loodzware Franse dienstplicht. Voor het Belgische leger meldden ze zich ook niet aan. Hun doorlopende beschikbaarheid was een troef op de arbeidsmarkt. Door nakomelingen van Belgische migranten aan te werven, verzekerde een ondernemer zich van continuïteit binnen zijn arbeidersploeg. Die oneerlijke concurrentie werd in de 19e eeuw meerdere malen aangeklaagd in Parijs, maar het duurde tot 1889 vooraleer de nationale overheid ingreep. De nakomelingen van vreemdelingen, geboren op Frans grondgebied, kregen vanaf toen de Franse nationaliteit, waardoor ook zij dienstplicht hadden.⁶

Socialistische invloeden uit België

De bevolking van Roubaix bestond tussen 1872 en 1886 voor een meerderheid uit Belgen. De helft van hen waren 'echte' migranten, de andere helft waren nakomelingen van Belgische migranten, geboren in Roubaix.⁷ Het is niet verwonderlijk dat een stad met zo'n grote gemeenschap van vreemdelingen én een speciale connectie met Gent, niet alleen het voortouw nam in de ontwikkeling van het socialisme in Noord-Frankrijk, maar zich daarbij ook liet inspireren door de initiatieven in Gent. Onderzoekers erkennen al geruime tijd de invloed van de Belgische socialist op de ontwikkeling van het Franse socialisme in Noord-Frankrijk. Terwijl Robert Baker zijn lezers nog in één enkele voetnoot inlichtte over de socialistische uitwisseling

tussen de naburige regio's, deden de Gentse professor Herman Balthazar en later ook de Amerikaan Carl Strikwerda recht aan de complexe wisselwerking tussen de socialistische militanten van beide landen.⁸ Hun ideeën werden bijgetreden en uitgewerkt door historici als Philippe Couton en Hendrik Defoort.⁹ Defoort toonde aan welke invloed de Gentse coöperatie Vooruit uitoefende op de socialistische initiatieven in de omringende naties, waaronder ook Frankrijk. Vooruit benaderde de grote coöperatie La Paix in Roubaix als een migrantenorganisatie, gesticht door Belgische arbeidsmigranten in Noord-Frankrijk. Gezien het beschikbare bronnenmateriaal is het niet verwonderlijk dat de onderzoeks aandacht uitgaat naar grote organisaties zoals La Paix.


Het socialistisch enthousiasme uitte zich zowel in België als in Noord-Frankrijk in de eerste plaats binnen kleine arbeidersverenigingen en -meetings. Die speelden een vitale rol in de organisatie en ondersteuning van stakingen, protesten en verkiezingscampagnes.¹⁰ Vooruit toonde zich bewust van die lokale dynamiek in een retrospectief artikel uit 1892, waarin ze het belang aangaf van de maandelijks vergaderingen in Mont-à-Leux. 'Van 1876 tot 1880 [...] zijn wij regelmatig alle eerste zondagen der maand naar Mont-à-Leux getrokken, een grensplaatsken tusschen Mouscron en Roubaix. De Gentsche redenaars moesten omtrent een uur te voet doen en de vrienden van Roubaix insgelijks.'¹¹ Het café waar ze vergaderden, À la république française, werd uitgebaat door Victor Capart.


Victor Josphe Capart: biografische schets tot aan zijn uitwijzing

Victor Joseph Capart werd geboren op 14 oktober 1839 in Tourcoing als zoon van de 27-jarige wever Armand Capart en de 40-jarige Ernestine Lemaire. Caparts geboortekaarte geeft geen specificaties over het beroep van zijn moeder mee. Beide ouders waren afkomstig uit België: Armand was geboren in Doornik en zijn vrouw in Blandain.¹² Wellicht waren zij, zoals zoveel anderen, de Franse grens overgestoken op zoek naar een beter inkomen. Naast Oost- en West-Vlaanderen kreeg immers ook de huisnijverheid in het westen van Henegouwen rake klappen in de eerste helft van de 19e eeuw. In 1828 vestigden Armand en Ernestine zich in Tourcoing.¹³ Informatie over Victor Capart vóór zijn uitwijzing uit Frankrijk is vrij schaars. In het voorwoord van een van zijn later gepubliceerde liedbundels stelde Capart zelf dat hij school had gelopen bij de broeders. Na zijn communie bleef hij thuis om zijn vader te helpen bij het weven.¹⁴ Zoals heel wat andere nakomelingen van Belgische migranten hield ook Capart op zijn 21e, toen hij meerderjarig werd, officieel de Belgische nationaliteit van zijn ouders aan om zo de Franse dienstplicht te ontlopen. Vijf jaar later, op 5 februari 1866, trouwde hij met de één jaar oudere Française Clémence Dubois.¹⁵ Het koppel kreeg dertien kinderen, van wie er slechts acht hun kinderjaren overleefden.¹⁶

Liedblad van *Félicité L'raseuse* van Victor Capart, een loflied op de vrouwelijke barbiër Félicité in Moeskroen. (Centre d'Histoire locale de Tourcoing)

MI-CARÈME 1870

SOCIÉTÉ  SOCIÉTÉ

DES  DES

AMIS DU COQ D'OR **AMIS DU COQ D'OR**

A TOURCOING **A TOURCOING**

FÉLICITÉ L'RASEUSE

CHANSON NOUVELLE CHANTÉE PAR L'AUTEUR

AIR CONNU.

1^{er} COUPLET.

Eu d'pu ching six ans je m' dis tint ché t'inne drôle d'affère
L'hiver comme l'été,
Tous les dimanches aper-dinée,
Y n' da qui vont d'pi, les autés y print' l' queumin d' fer,
Comme des équadés,
A Mouscron y von pourmeuné,
Tou du long d' les qu'min,
Répétant s' refrain
Et j' l'aj erteuna
Ché pou cha je l' tiane anjourd'hu

REFRAIN :

Ah qu' ché plaijie d'aite rasée
Par Félicité

2^e COUPLET.

Comm' é Députée eu j' m'ai chargé d'être é n'ingôte,
Eu j' prin min bateon
Et mou v'li parti pou Mouscron.
Comm' é vrai basard j' raconte l' garde-champête,
J' li pale é cancon
Et tout d'sute in n'est Compagneon,
Y m' dit chi tout préé.
Quis é cabarée,
Qu' les tourqénois von
Et qu'inne fille les rases sans saveon.

3^e COUPLET.

Pou sin plat à barbe ine da po gramin des parelles,
Tion qu' té d'sous vous née,
Vou zaité benteu asavonnée,
Elle rase aussi bein à l' breione qu'aveaq é tiandelle,
Elle sait sin méti
Comm' é qu'a atrape é n' sorie,
Tous ces p'tits fatiaux,
In q'in vo gramin
Qui von s' faire rasée
Et qui non po d' poil sou len née.

4^e COUPLET.

Pou les hommes mariés, ell' rase au mitan de l' somées
Et pour des cancons
Ell' les rase din sin p'tit saleon,
Ell' a peur que cha veunro à s'orelles de leu fême,
Chéto des rajjons,
Pou chen qui von s' rasée si lan,
Pourquo t'a mariée
Chéto pour m'aimés
Te vas à Mouscron
Et te m' jou des tours de bateon.

5^e COUPLET.

In dit qu'in n' sin po sin raso qu'on y passe,
Et quel l' rase duch'mint
Surtu ceux qui ont s'abonn'min
In s'indormiro j' vous l' jare quon seu l' raseuse vous rase
Surtu d'vin l'étéé,
Qu'in est té mioche équadés.
D'aite cabarétiro
Ell' vint gramin d'biere
Mais moue j' n'irai po
J'aime mi boire l' biere de Tourquo

6^e COUPLET.

Comm' y a toute sort' eu gé qui von d'vin s' boutique,
D' rasée é saléo
Ché qu'ell' a bradé sin raseon,
E momin après elle rase inne de ses bonnes pratiques,
Et pou moue finir
Accoutés chin que j' va vous dire,
Ya eu sin minteon
Tou rimplie d' bosteons,
Et jusqu'a sin née,
In n'a étéé forchi d' li copéé

REFRAIN :

Ah qui brée d'aite rasée,
Par Félicité.

CAPART VICTOR.

Cafébezoek was een inherent onderdeel van de vrijetijdsbesteding van de arbeiderklasse, waartoe ook Capart behoorde.¹⁷ In heel wat lokale kroegen huisden kleine arbeidersclubs waarvan meestal enkele mannen uit de buurt lid waren. Zij brachten hun zondagnamiddag of -avond samen op café door en beoefenden er hun favoriete spelen. Binnen die kleine clubs werd er stevig gedronken, gelachen en gezongen.¹⁸ Vooral tijdens de carnavalsperiode werden er allerhande liederen gecomponeerd die, na goedkeuring van het lokale politiecommissariaat, in groep werden opgevoerd op de openbare weg.¹⁹ Capart had talent als componist van dergelijke populaire liederen. Hoewel ons bronnenmateriaal slecht gedateerd is, kennen we toch enkele liederen van zijn hand die in de jaren 1870 in de lokale sociaal-culturele wereld van Tourcoing en misschien ook verder circuleerden. Zo bracht de lokale Société des Amis du Coq d'Or uit Tourcoing ter gelegenheid van halfvasten in 1870 een loflied op de vrouwelijke barbier Félicité in Moeskroen. Het liedblad stelt dat het lied werd gezongen door de auteur zelf, wat aantoont dat Capart waarschijnlijk lid was van die lokale vereniging.²⁰ Capart componeerde echter niet enkel verenigings- en carnavalsliederen, maar toonde zich ook politiek geëngageerd. Hij voerde openlijk propaganda voor de republikeinse kandidaten in het vrij conservatieve Noorderdepartement. In een brief aan de republikeinse senator Achille Testelin – waar we later uitgebreid op terugkomen – duidde Capart zichzelf aan als auteur van het campagnelied *Faidherbe et Testelin*. Dat verder ongedateerde liedblad werd verspreid onder de bevolking om hen aan te sporen te stemmen voor Testelin. Hij zou, net als Faidherbe in de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, het vaderland beschermen tegen de vijand.²¹

Caparts sociale leven, en vooral dan zijn openlijke politieke opinie, kwamen hem en zijn familie echter duur te staan. In 1873 werd de zanger op 6 maart, 29 oktober en 11 december veroordeeld voor inbreuken op het lokale politiereglement inzake cafés en cabarets. Wat er juist was gebeurd, deelt het bronnenmateriaal ons niet mee. Enkele maanden later, op 10 maart 1874, veroordeelde de rechtbank van Douai hem tot twee maanden gevangenisstraf voor het toedienen van vrijwillige slagen en verwondingen tijdens een caféruzie. Nadat hij zijn straf had uitgezeten, werd Capart op het politiecommissariaat van Tourcoing ontboden. Daar vernam hij dat er een uitwijzingsbevel was uitgevaardigd tegen hem op basis van zijn Belgische nationaliteit. Frankrijk eigende zich vanaf 1849 het recht toe om vreemdelingen het land uit te wijzen als hun gedrag inging tegen de openbare orde en de publieke veiligheid.²² Omdat zijn familie al lange tijd in Tourcoing woonde, werd de uitvoering van de maatregel echter opgeschort. Maar van zodra Capart zich opnieuw in de politiek mengde, zou men daar niet langer rekening mee houden.

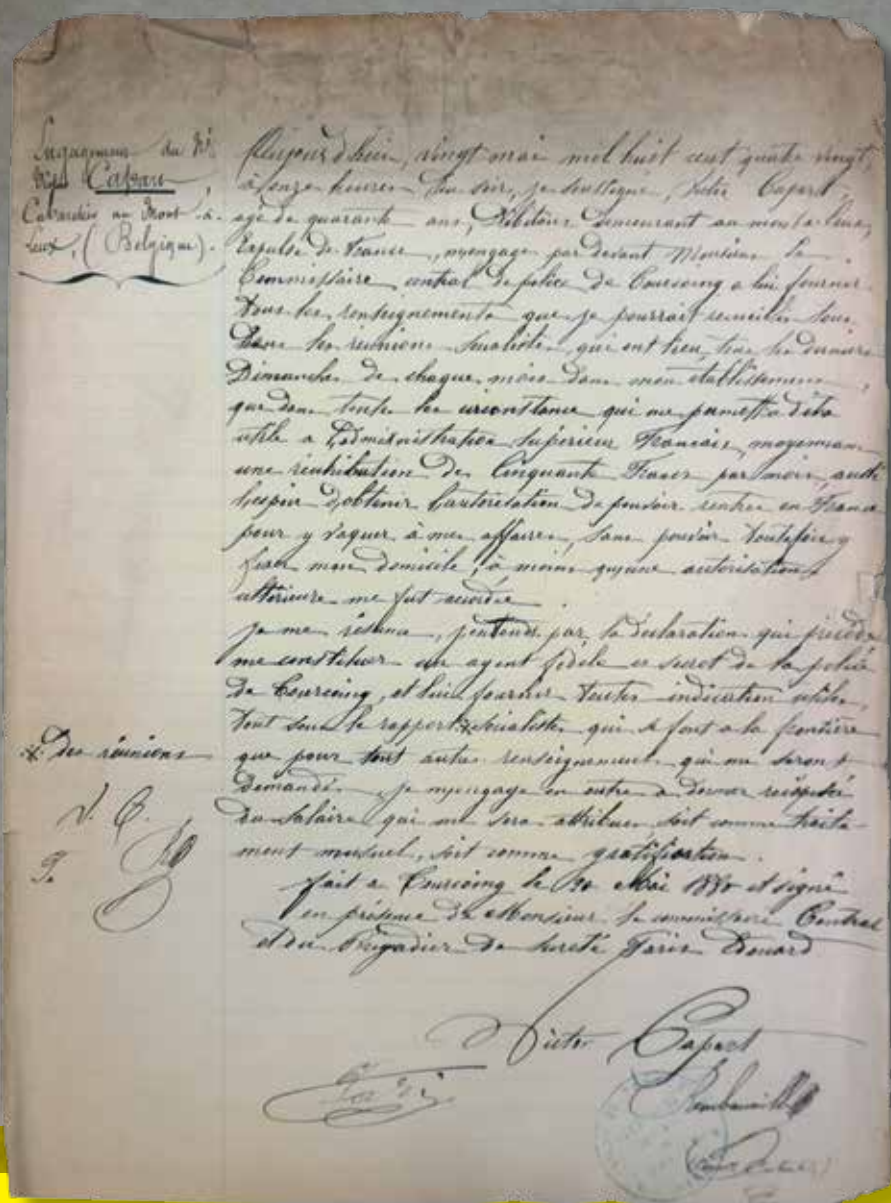
Na die waarschuwing hield Capart zich enige tijd kalm, maar uiteindelijk bleek een nieuwe aanvaring met het gerecht onafwendbaar – volgens hemzelf omdat zijn rechtvaardigheidsgevoel hem dwong te spreken. In november 1875 werd hij definitief het land uitgewezen.²³ Hij vestigde zich samen met zijn vrouw en kinderen in Mont-à-Leux, waar hij het café À la république française uitbaatte.²⁴ De inkomsten daarvan waren echter niet voldoende om in de noden van zijn gezin en zijn ou-

ders – zijn moeder was zwaar ziek – te voorzien. Capart droomde vanaf toen van zijn vertrek uit België, ‘ce pays où le désordre nuit à mes enfants’, en een terugkeer naar Frankrijk, waar hij beter in staat zou zijn de kost te verdienen.²⁵ Hij trachtte zijn zaak onder de aandacht te brengen bij de prefect van het Noorderdepartement, de minister van Binnenlandse Zaken en de president van de republiek, vanuit de veronderstelling dat die republikeinse politici sympathie koesterden voor hem, de republikeinse arbeider die het opnam tegen het conservatieve bestuur van Tourcoing.²⁶ Capart was ervan overtuigd dat het net zijn republikeinse overtuigingen, en nog meer zijn republikeinse liederen waren die het ongenoegen hadden gewekt bij het bestuur van Tourcoing. Zijn liedbundel was immers verboden in de stad.²⁷ De verzoekschriften leverden echter niets op, en ten slotte richtte hij zijn smeekbede tot de republikeinse senator Achille Testelin, een invloedrijk man in het Noorderdepartement, voor wie Capart in Frankrijk openlijk campagne had gevoerd. Testelin informeerde zich inderdaad over de cafébaas, maar kreeg van de prefect te horen dat een definitieve terugkeer naar Frankrijk voorsnog onmogelijk was. Capart kreeg echter wel af en toe de toestemming om naar Tourcoing te gaan om er zijn zaken te behartigen en zijn ouders te bezoeken.²⁸

Geld en hoop: motieven voor spionage

Capart was er zich van bewust dat hij de welwillendheid van de Franse autoriteiten aanzienlijk vergrootte als hij zich tegenover hen niet alleen smekend, maar ook dienstbaar opstelde. In zijn brief aan Testelin vermeldde de café-uitbater en zanger daarom niet alleen dat zijn familie het ontzettend moeilijk had in België en argumenteerde hij niet enkel op basis van zijn politieke engagement in de voorbije republikeinse campagne. Belangrijker was dat hij ook zijn diensten aanbood aan de grenspolitie. Capart schreef Testelin dat hij op de hoogte was van de verblijfplaats van ‘20 individus belges condamnés de six mois à un an de prison pour vol, même un en cour d’assises de la politique de ces Messieurs qui sont libres dans Tourcoing, mon pays de naissance’. Wellicht was dat weinig verrassende informatie voor de politie, die haar handen vol had met de uitwijzing van dergelijke kleine criminelen. Veel interessanter was Caparts volgende opmerking, waarin hij te kennen gaf dat in zijn café ‘le parti socialiste belge donne des conférences en Flamand que je ne comprends pas’.²⁹ Capart haastte zich te verzekeren dat hij van plan was hen uit zijn kroeg te zetten, aangezien de bijeenkomsten zijn reputatie schade toebrachten en bijgevolg zijn kansen op amnestie in Frankrijk aanzienlijk verkleinden. Desondanks had hij zijn voornemen nog niet uitgevoerd. De consumpties van de deelnemers op de vergaderingen brachten immers geld in het laatje. Daarnaast voelde hij zich als politiek geëngageerd man misschien geïntrigeerd of zelfs aangesproken door de socialistische boodschap.

Het was niet toevallig dat Capart melding maakte van de meetings in zijn café. In de periode 1879-1880 was de spanning tussen patronaat en arbeiders in het arrondissement Rijsel te snijden. In februari 1880 braken hier en daar stakingen



Engagement du Mr Victor Capart, cabaretier au Mont-à-Leux (Belgique) Aujourd'hui, vingt mai mil huit cent quatre vingt, à onze heures du soir, je soussigné, Victor Capart, agé de quarante ans, [...] demeurant au Mont-à-Leux, expulsé de France, m'engage par devant Monsieur le Commissaire central de police de Tourcoing à lui fournir tous les renseignements que je pourrais recueillir tous dans les réunions socialistes, qui ont lieu tous les derniers dimanches de chaque

mois dans mon établissement que dans toutes les circonstances qui me permettra d'être utile a l'administration supérieur Français, moyennant une rétribution de cinquante francs par mois, aussi l'espoir d'obtenir l'autorisation de pouvoir rentrer en France pour y vaquer à mes affaires, sans pouvoir toutefois y fixer mon domicile, à moins qu'une autorisation ultérieure me fut accordée. Je me résume, j'entends par la déclaration qui précède me constituer un agent fidèle en

secret de la police de Tourcoing, et lui fournir toutes indications utiles, tout sous le rapport des réunions socialistes qui se font a la frontière que pour tous autres renseignements qui me seront demandés. Je m'engage en outre à donner récippissée du salaire qui me sera attribuer, soit comme traitement mensuel, soit comme gratification. Fait a Tourcoing, le 20 Mai 1880 et signé en présence de Monsieur le Commissaire Central et du Brigadier de Sureté Paris Eduard

uit, die vrij vlug de kop werden ingedrukt. Op 2 maart 1880 was de prefect van het Noorderdepartement nog van mening dat de zaak niet uit de hand kon lopen, omdat de Belgische migranten zich nooit zouden laten verleiden tot stakingen. Zij waren immers beter af in Frankrijk dan in hun eigen land en wilden geen uitwijzing riskeren. De prefect bleek de situatie schromelijk verkeerd te hebben ingeschat: rond mei 1880 lag de hele industrie in het arrondissement Rijsel plat. De ordediensten gaven toe dat de Belgische socialisten een onmiskenbare invloed op de gemeederen hadden.³⁰ Capart pikte met zijn aanbod bijgevolg in op de maatschappelijke ontwikkelingen in de regio.

De hoofdcommissaris van Tourcoing, een zekere Rembauville, lijfde Capart niet lang daarna in als spion voor de grenspolitie. In een schriftelijke overeenkomst beloofde Capart zich op te stellen als een 'agent fidèle et secret de la police de Tourcoing, et lui fournir toutes les indications utiles, tout sous le rapport des réunions socialistes qui se font à la frontière que pour tous autres renseignements qui me seront demandés'. Voor die diensten kreeg hij maandelijks 50 Franse frank, mocht hij regelmatig Frankrijk binnen om persoonlijke redenen én kreeg hij de belofte zich opnieuw in het land te mogen vestigen, als de bevoegde instanties tevreden waren over zijn werk.³¹ De hoofdcommissaris verklaarde aan de prefectuur dat hij enigszins sceptisch stond tegenover Capart als persoon, maar dat hij er toch vertrouwen in had dat de cafébaas alles wat hij te weten kwam, zou melden. Capart zat in zo'n geldnood dat hij zijn verloning van 50 francs – een vrij grote som in die tijd – niet zou verspelen.³² Overigens was hij niet de enige informant van de politie in Tourcoing. Ook een zekere Vandenberghe verstreekte inlichtingen, zodat de politicommissaris hun verhalen met elkaar kon vergelijken. Vandenberghe reisde veel, waardoor hij volgens Rembauville regelmatig geruchten en informatie opving.³³

In de nasleep van de mislukte staking van 1880 werden maandelijks Nederlands- en Franstalige meetings georganiseerd bij Capart. Socialistische kranten uit Vlaanderen kondigden kort en krachtig aan: 'Zondag 29 Oogst, om 10 ure 's morgens, meeting bij Capart. Dagorde: *wat is er te doen?* Mannen, op post!'³⁴ Caparts verslagen aan de Franse ordediensten bleken vrij gedetailleerd. Over het algemeen begon hij met een schatting van het aantal aanwezigen en een introductie van de spreker. Daarna ging hij uitgebreid in op de standpunten die tijdens de vergadering waren verkondigd. Hij eindigde vaak met de melding van toekomstige actieplannen en de opbrengst van de omhalingen voor de weerstandskas. Als er kranten of pamfletten waren uitgedeeld of verkocht tijdens de meeting, voegde hij zijn eigen exemplaren bij het verslag. De uitgebreide rapporten deden Rembauville midden juli tevreden opmerken dat de cafébaas 'cherche à gagner "conscieusement" son argent. Le cas échéant, il peut être d'une grande utilité.'³⁵

◀ Schriftelijke overeenkomst van 20 mei 1880 tussen Capart en de hoofdcommissaris van Tourcoing, waarin de eerste belooft zich op te stellen als trouwe geheimagent van de politie van Tourcoing. (Archives départementales du Nord, Rijsel)



In verschillende Vlaamse socialistische kranten verschenen aankondigingen van de maandelijks meetings in het café van Capart. Hier enkele voorbeelden uit *De Toekomst* van 1881. (Amsab-ISG, Gent)

De spionageactiviteiten van Capart brachten de ontluikende socialistische beweging in de grensregio af en toe inderdaad demotiverende slagen toe. Zo lichtte hij de politicommissaris in over een hoeveelheid propaganda die eerstdaags vanuit zijn café naar Parijs zou worden gebracht.³⁶ Rembauville ondernam stappen om de levering in het Noordstation van Parijs te onderscheppen.³⁷ Capart wees de Franse ordediensten ook op de activiteiten van een zekere Théodore Henri, bijgenaamd Le Blond, uit Roubaix. De man vormde een schakel tussen de socialisten in Gent en die in Roubaix. Tijdens de grote staking van 1880 had hij de Gentse bijdrage aan de weerstandskas van de stakers opgehaald. Capart stelde dat Henri hem had toevertrouwd vreemde ouders te hebben. Rembauville ondernam de nodige stappen om Henri het land uit te wijzen.³⁸ Capart lichtte de politicommissaris overigens ook in als Edward Anseele of Edmond Van Beveren naar Frankrijk gingen, aangezien er in het land tegen beide mannen een uitwijzingsbevel was uitgevaardigd.³⁹ Ten slotte schetste hij ook regelmatig een beeld van de algemene moraal onder de arbeiders in de grensstreek. Als herbergier van het lokaal waar de socialistische meetings doorgingen, had hij namelijk een uitgebreid netwerk in de streek, met contacten in Halluin, Menen, Kortrijk en Doornik.⁴⁰

Terug in Frankrijk

Als beloning voor zijn spionage kreeg Victor Capart af en toe de toestemming om in Tourcoing zijn ouders te bezoeken. Hij moest zich zoals elke andere balling zowel bij aankomst als bij vertrek melden op het politiebureau, 'pour sauver les apparences aux yeux du personnel de police, qui le connaît de longue date'.⁴¹ Capart wilde in Tourcoing overigens niet alleen zijn zieke moeder bezoeken, hij vroeg ook om naar de foor te mogen gaan. Het verzoek deed de politicommissaris in zijn verslag aan de prefect opmerken dat hij alles in het werk stelde om zo veel mogelijk voordeel uit zijn informant te halen, want 'c'est un farceur qui a besoin d'être stimulé pour ne pas se laisser jouer'.⁴²

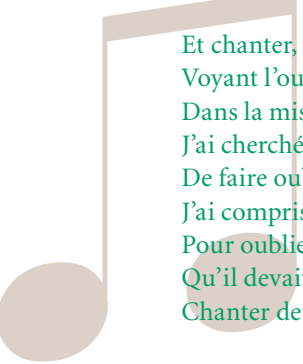
Eind 1881 of begin 1882 kon Capart zich dan toch opnieuw met zijn familie in Frankrijk vestigen. Verschillende factoren hadden daartoe geleid. De lokale verkiezingen brachten een nieuw bestuur aan de macht in Tourcoing, dat zonder vrees voor gezichtsverlies vroegere beslissingen ongedaan kon maken. Belangrijker echter was dat de socialisten in Roubaix, onder leiding van Henri Carrette, zich openlijk gingen organiseren als een lokale afdeling van de Parti Ouvrier Français van Jules Guesde. Door zijn betrokkenheid bij het ontstaan van het socialisme in de regio was Capart de geknipte informant om die beginnende socialistische vereniging in Roubaix in de gaten te houden. In 1882 vestigde hij zich in Roubaix, waar hij een café openhield. Aan de kost komen in Frankrijk bleek echter toch niet zo makkelijk als hij had gedacht. Begin 1882 vroeg hij de lokale autoriteiten om zijn café te mogen omvormen tot een café-concert, een café met zang, muziek en toneel om het publiek te entertainen. Zo'n toelating trok meer klanten en betekende dus ook meer inkomsten. Het gemeentebestuur van Roubaix weigerde echter op basis van zijn kwalijke reputatie.⁴³

Misschien ging het café over de kop. Het genereerde in elk geval onvoldoende inkomen om zijn groeiende gezin te onderhouden: een jaar later verontschuldigde Capart zich bij de politicommissaris voor zijn gebrekkige spionageactiviteiten. Hij had weinig zin gehad zijn oor te luisteren te leggen op café. Hij zocht al twee maanden naar werk, en 'vous savez que lorsqu'on est sans travail et dans la misère on ne se plaît pas à l'estaminet'.⁴⁴ Wellicht kreeg hij op dat moment nog amper of zelfs geen verloning meer voor zijn spionageactiviteiten, en was de toestemming om terug naar Frankrijk te keren een soort vooruitbetaling geweest. Het gebrek aan ontvangstbewijsjes voor zijn loon in het bronnenmateriaal wijst daarop: die zijn voor de jaren dat hij in België verbleef consequent aanwezig, maar na zijn terugkeer in Frankrijk niet meer. Toch zou Capart nog tot in 1887 als spion voor de politie van Tourcoing gewerkt hebben.⁴⁵

De populaire zanger

In zijn eeuwige precaire financiële situatie trachtte Capart overal waar hij kon geld te verdienen. Zowel in België als in Frankrijk profileerde hij zich binnen zijn

socialistische netwerk steeds duidelijker als sociaal-militant zanger en componist van liederen. Opdrachten om verenigings- en reclamelieder te componeren, net als de verkoop van zijn liedbladen, bundels en almanakken, brachten vooral rond de eeuwwisseling wat centen op, al was dat nooit voldoende om ervan te kunnen leven. Caparts liedproductie was niet enkel een bron van inkomsten: in zijn liederen toonde hij zich werkelijk een sociaal geëngageerd persoon. Hij streefde ernaar het harde leven van de arbeiders rondom hem enigszins te verlichten door over en met hen te zingen. Het was immers een therapie die hij ook op zichzelf toepaste: 'Moi j'aime la chant, c'est mon plaisir' komt als vers regelmatig terug in zijn liederen.



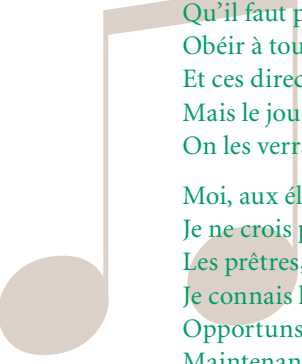
Et chanter, c'était mon seul plaisir.
Voyant l'ouvrier en plein ouvrage,
Dans la misère malgré son courage,
J'ai cherché à trouver le moyen,
De faire oublier son chagrin.
J'ai compris que l'ouvrier sur terre,
Pour oublier toute sa misère,
Qu'il devait à tort ou à raison
Chanter de temps en temps une chanson.⁴⁶

Met zijn liederen beschikte Capart over een eenvoudig doch krachtig instrument om de opinie van de arbeidersklasse te sturen. De impact van zijn protestliederen mag niet onderschat worden: de enorme hoeveelheid liederen die hij produceerde, de talrijke drukkers en verenigingen met wie hij samenwerkte en de grote verspreiding van zijn liedbladen in de Frans-Belgische grensregio tonen aan dat hij behoorlijk populair was.

Capart zorgde ervoor dat het beeld van de 'ik-persoon' in zijn liederen overeenstemde met de overtuigingen van de socialistische kringen waarin hij zich beweegde. Zijn personages waren socialistisch, antikapitalistisch en antiklerikaal. Die ideologische identiteit was compatibel met hun nationale en lokale identiteit: zij waren Belg, Fransman, inwoner van Tourcoing, Vlaming, Izegemnaar, Menenaar. Onrechtstreeks vertegenwoordigden die personages ook elementen uit zijn eigen leven. Capart toonde zich een behendig zanger die, afhankelijk van de situatie en het publiek, technieken hanteerde om zijn alter ego op de gunstigste manier voor te stellen. Overigens bleef zijn rol als spion gedurende zijn hele leven een goed bewaard geheim – geen enkel lied alludeert daarop.

Uit het lied *Chant tourquégnois* blijkt dat Capart fier was geboren en getogen te zijn in Tourcoing: 'J'suis Tourquégnois, ah! vraiment j'en suis fier, charmant séjour et pays commerçant.'⁴⁷ Wellicht uitte die liefde voor zijn geboortestad zich tijdens zijn verbanning in heimwee. Los van het feit dat zijn ouders er woonden, was het vooruitzicht terug te keren naar Tourcoing zelf ook al een reden voor zijn spionageactiviteiten. In het onderstaande fragment, een couplet en een refrein uit het lied *La Vérité*, onthulde de zanger zich dan weer als een Frans socialist. Het


lied was opgesteld in het lokaal Picardisch, *le patois tourquénnois*. De inwoners van Tourcoing waren dus de eigenlijke toehoorders van dit lied:



Étant Français, c'est malheureux
Qu'il faut pour avoir du travail
Obéir à tous ces dévots
Et ces directeurs, ces contremaitres
Mais le jour où on courra au danger
On les verra tous battre en retraite

Moi, aux élections
Je ne crois plus les patrons
Les prêtres, ni les capitalistes
Je connais les cléricaux
Opportuns, radicaux
Maintenant, je suis socialiste.⁴⁸

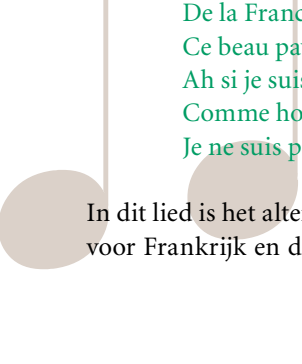
In het volgende lied, *La classe de 1890*, zette Capart een Vlaming uit Izegem op scène. Hij beschreef diens integratietraject: nadat hij de legerdienst in België had volbracht, migreerde hij naar Frankrijk waar hij trouwde met Clémence. Uit vrees voor uitwijzing liet hij zich naturaliseren. Hij beseftte echter te laat dat dat ook de verplichte legerdienst met zich meebracht:



Me voilà conscrit, j'ai 40 ans,
J'ai une femme avec six enfants
Et si je vais au régiment,
C'est de ma faute: je ne suis plus flamand.⁴⁹

Hoewel het lied niet autobiografisch is, bevat het een aantal elementen uit het leven van Capart: de angst om uitgewezen te worden, de Frans-Belgische grens, de naturalisatiewetgeving, de dienstplicht en zelfs zijn vrouw Clémence: 'Je me suis marié à la fête des tisserands avec Clémence'.

Ook in *La Racaille* vinden we autobiografische gegevens terug: de verteller vestigde zich in Mont-à-Leux, nadat hij werd uitgewezen uit Frankrijk.



De la France l'on m'a expulsé
Ce beau pays qui m'a vu naître,
Ah si je suis fils d'étranger
Comme honnête homme je puis paraître,
Je ne suis pas comme ces coquins.⁵⁰

In dit lied is het alter ego van Capart een *fils d'étranger*. Hij benadrukte zijn liefde voor Frankrijk en distantieerde zich op die manier van de vele Belgische nieuw-



In Tourcoing werd een straat naar Capart genoemd.

komers die er niet geboren waren (*ces coquins*). Door zich aan zijn ongetwijfeld hoofdzakelijk Frans publiek voor te stellen als een goede Fransman, probeerde hij hen van zijn onterechte uitwijzing te overtuigen.

Een ambivalent figuur

Rond het einde van de jaren 1880 hield Victor Capart zijn dubbelleven als socialist en spion voor bekeken. Bevrijd van zijn maandelijkse verplichtingen ten aanzien van politicommissaris Rembauville, wijdde hij zich de laatste decennia van zijn leven volledig aan de socialistische zaak. In 1888 was hij kandidaat-afgevaardigde voor de arbeidsrechtbank (*conseil de prud'hommes*), in 1889 was hij socialistisch parlementskandidaat. In 1892 stond hij op de socialistische lijst van de gemeenteraadsverkiezingen in Tourcoing.⁵¹ Hij werd nooit verkozen, in tegenstelling tot Carrette in Roubaix, die de eerste socialistische burgemeester van de stad werd. Hij was aanwezig op verschillende socialistische congressen, onder andere dat van de Parti Ouvrier Français in Rijsel in 1890 en 1896, en dat van de Franse textielsector in Lyon in 1903.⁵² Hij was ook een van de drijvende krachten achter de socialistische coöperatie La Solidarité Ouvrière in Tourcoing.⁵³

Componeren en zingen bleef Victor Caparts passie tot aan zijn dood in 1908. In die tijd had zijn reputatie als protestzanger zulke proporties aangenomen dat zijn schrijfsels toch wat inkomsten opleverden. Via zijn liederen kon Capart zelf bepalen welk beeld hij van zichzelf ophing tegenover zijn publiek. Zijn eigen ambivalente identiteit kwam subtiel tot uiting in zijn oeuvre, onder andere in de spanning tussen België en Frankrijk. Van België hield hij omwille van het socialistische enthousiasme dat er heerste, maar tegelijkertijd haatte hij het omdat hij er zich niet thuis voelde. Van Frankrijk hield hij omdat hij het als zijn vaderland zag, maar hij verfoeide het omwille van zijn verbanning. Uiteindelijk past het ambivalente karakter van Caparts oeuvre zonder meer bij zijn dubieuze houding die hij gedurende een belangrijke periode van zijn leven had aangenomen. Het valt moeilijk te achterhalen

hoezeer Capart sympathiseerde met de socialisten in zijn café in Mont-à-Leux op het moment dat hij hen ook verklikte bij de politicommissaris van Tourcoing. Zijn voorgeschiedenis als militant zanger en zijn latere socialistische inzet doen vermoeden dat hij hun boodschap niet ongenegen was. Zijn eigen militantisme stootte echter op grenzen – niet alleen op de geopolitieke Frans-Belgische grens, maar ook op zijn eigen mentale grens. Capart was niet gemaakt voor het martelaarschap. Opdat hijzelf en zijn familie zouden overleven, conformeerde hij zich aan de verwachtingen van de maatschappij. Zijn activiteiten als spion waren aanvankelijk dus een overlevingsstrategie: ze leverden geld en een retourticket naar Frankrijk op. Later waren ze misschien een dekmantel naar de politie toe. Op die manier kon hij zich in Frankrijk immers zonder meer wijden aan de uitbouw van lokale socialistische initiatieven. Door dat naar de politie toe voor te stellen als spionageactiviteiten, viel hij niet ten prooi aan een hernieuwde uitwijzing uit wat hijzelf, als Belgische tweedegeratiemigrant, beschouwde als zijn geboortegrond en vaderland: Tourcoing en Frankrijk.

Met dank aan Alexander Appelmans en Veronique Deblon die ons toestonden hun bronnenmateriaal bij ons eigen onderzoek te voegen.

- 1 Zie onder andere: Jean-Yves MOLLIER, *Littérature et presse du trottoir à la Belle Époque*. In: *Études Françaises*, 36(2000)3, p. 90; Patricia HILDEN, *Working Women and Socialist Politics in France, 1880-1914. A regional study*, Oxford: Clarendon Press, 1986, pp. 156-157, 171, 175; Claude WILLARD, *Le mouvement socialiste en France (1893-1905): les guesdistes*, Parijs: Éditions sociales, 1965, pp. 609-610; Michelle PERROT, *Le problème des sources pour l'étude du militant ouvrier au XIXe siècle*. In: *Le Mouvement Social*, (1960)33-34, p. 26 en Charles LEFEBVRE, *Socialistes belges et français de la fin de l'Empire au début de la IIIe République*. In: *Revue du Nord*, (1955)37, p. 196, wijdden elk een alinea aan Victor Capart. Enkele auteurs vermeldden hem slechts: Alain LOTTIN, *Histoire de Tourcoing*, Duinkerke: Édition des Beffrois, 1986, p. 193; Laurent MARTY, *Chanter pour survivre. Culture ouvrière, travail et techniques dans le textile. Roubaix, 1850-1914*, Liévin: Imprimerie Artésienne, 1982, p. 148; Jacques AMEYE, *La vie politique à Tourcoing sous la Troisième République*, Tourcoing: Silic, 1963, p. 78.
- 2 Zo investeerde de Gentse textielonderneming Voortman sinds 1815 in een vestiging in Wazemmes bij Rijsel. Zie: Peter SCHOLLIERS, *Wages, Manufacturers and Workers in the Nineteenth-Century Factory. The Voortman Cotton Mill in Ghent*, Oxford: Berg, 1996, p. 52.
- 3 Firmin LENTACKER, *Une épisode de la révolution industrielle. Ouvriers à demeure, ouvriers immigrés dans l'industrie cotonnière de Roubaix de 1857 à 1864*. In: *Revue du Nord*, (1987)69, pp. 767-775.
- 4 Chantal PETILLON, *Niveaux de qualification et bassins de recrutement différenciés à Roubaix au XIXe siècle*. In: *Revue du Nord*, (2002)84, pp. 667-690; Katleen DILLEN, *From One Textile Centre to Another. Migrations from the District of Ghent tot the City of Armentières (France) during the Second Half of the 19th Century*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (2001)31, pp. 431-452.
- 5 Marc LELEUX, *Fraternisation et concurrence: liens et limites d'un rapport au travail. L'exemple des ouvriers belges dans le département du Nord du milieu du XIXe siècle à l'entre-deux-guerres*. In: *Revue du Nord*, (2007)89, pp. 837-855.

- 6 Onder andere: Patrick WEIL, *Qu'est-ce qu'un Français? Histoire de la nationalité française depuis la Révolution*, Parijs: Gallimard, 2005, p. 83.
- 7 Chantal PETILLON, Roubaix, une ville industrielle nourrie d'immigration belge. In: Michel DAVID, Bruno DURIEZ, Rémi LEFEBVRE, Georges VOIX (red.), *Roubaix: cinquante ans de transformations urbaines et de mutations sociales*, Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires de Septentrion, 2006, p. 28.
- 8 Robert P. BAKER, Socialism in the Nord, 1880-1914. A regional view of the French socialist movement. In: *International Review of Social History*, 12(1967)1, p. 381; Herman BALTHAZAR, Betrekkingen tussen het socialisme in Vlaanderen en Noord-Frankrijk (1870-1914). In: *De Franse Nederlanden*, (1979)4, pp. 11-30; Carl STRIKWERDA, France and the Belgian Immigration in the Nineteenth Century. In: Camille GUERIN-GONZALES & Carl STRIKWERDA (red.), *The Politics of Immigrant Workers. Labour Activism and Migration in the World Economy since 1830*, New York: Holmes & Meier, 1993, pp. 101-124.
- 9 Philippe COUTON, Ethnic Institutions Reconsidered: The Case of Flemish Workers in 19th Century France. In: *Journal of Historical Sociology*, 16(2003)1, pp. 80-110; Hendrik DEFOORT, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*, Tiel: LannooCampus, 2006.
- 10 Saartje VANDEN BORRE, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in het Noorden van Frankrijk (1850-1914)*, KU Leuven, doctoraal proefschrift, 2012; vgl. de studie van Patricia TURNER, Hostile Participants? Working-Class Militancy, Associational Life, and the 'Distinctiveness' of the Prewar French Labor Movement Hostile Participants? Working-Class Militancy, Associational Life, and the 'Distinctiveness' of the Prewar French Labor Movement. In: *Journal of Modern History*, 71(1999)1, pp. 28-55.
- 11 Roubaix aan ons. In: *Vooruit*, 17/05/1892.
- 12 Archives départementales du Nord (ADN), 5 Mi TD R 215, *Tourcoing. Naissances, 1833-1852*.
- 13 ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart aan Achille Testelin, t.a.q. 13/04/1880.
- 14 Victor CAPART, *Almanach chantant pour l'année 1899 du chansonnier Victor Capart*, Roubaix: Imprimerie J. Lobel, 1899, pp. 15-16.
- 15 ADN, *Tourcoing. Tables Decennales. Naissances, 1833-1842*. Clémence Dubois geboren op 1 juni 1838 overleed op 14 juni 1830, zie: Centre d'Histoire locale de la ville de Tourcoing, verzameling Victor Capart.
- 16 Hun oudste dochter Clémence werd geboren op 1 juli 1866. Daarna volgden Jules (16 juni 1868), Léopold (21 mei 1869), Théophile (19 oktober 1870) en Céline (13 november 1872). Victor (14 februari 1874) stierf enkele dagen na de geboorte. Louise werd geboren op 19 maart 1875. Een tweede Victor (12 juni 1877) stierf opnieuw bij de geboorte. Antoinette (1 juni 1878) stierf voor haar vierde verjaardag. Een derde Victor werd geboren op 18 februari 1880. Antoinette (3 mei 1882) en Arthur (24 maart 1883) stierven kort na hun geboorte. De jongste telg was een dochter, Antoinette (4 maart 1884). Zie: ADN, *Tourcoing. Tables Decennales. Naissances. 1833-1842, 1863-1872, 1873-1882*.
- 17 W. SCOTT HAINE, *The World of the Paris Café. Sociability among the French Working Class, 1789-1914*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1996, p. 57.
- 18 Saartje VANDEN BORRE, *Vreemden op vertrouwd terrein [...]*, pp. 183-213.
- 19 Elien DECLERCQ, 'Si no' sang est d' la Belgique, no' cœur est surmint français'. *Une analyse discursive des chansons populaires issues de la migration belge en France (1870-1914)*, KU Leuven, doctoraal proefschrift, 2011.
- 20 Musée de Folklore de Mouscron, Victor CAPART, *Félicité L'Roseuse. Chanson nouvelle chantée par l'auteur*, Rijsel: C. Van de Walle, 1870.
- 21 ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart aan Achille Testelin, t.a.q. 13/04/1880. Bijgevoegd: het lied *Faidherbe et Testelin*, duidelijk uitgescheurd uit een liedbundel.
- 22 JANINE PONTY, *L'immigration dans les textes. France, 1789-2002*, Parijs: Belin, 2003, pp. 35-36.
- 23 ADN, M 151/5, Brief van de prefect van het Noorderdepartement aan senator Testelin, Rijsel, 13/04/1880.
- 24 Zijn kinderen liepen misschien nog school over de grens in Tourcoing. Capart schreef in zijn brief aan Testelin dat 'ces pauvres enfants [sont] obligés de faire trois kilomètres de chemin pour recevoir un peu d'instruction'. ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart aan Achille Testelin, t.a.q. 13/04/1880.
- 25 ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart aan Achille Testelin, t.a.q. 13/04/1880.
- 26 ADN, M 151/5, Brief van de prefect van het Noorderdepartement aan Achille Testelin, Rijsel, 13/04/1880.
- 27 ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart aan Achille Testelin, t.a.q. 13/04/1880.
- 28 ADN, M 151/5, Brief van de prefect van het Noorderdepartement aan Achille Testelin, Rijsel, 13/04/1880.
- 29 ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart aan Achille Testelin, t.a.q. 13/04/1880.
- 30 Hendrik DEFOORT, *Werklieden bemint uw profijt [...]*, p. 188; Jacques MARSEILLE & Martine SASSIER, *Si ne veulent point nous rinquer in va bientôt tout démolir! Le Nord en grève, avril/mai 1880*, Parijs: Marseille & Sassier, 1982.
- 31 ADN, M 151/5, Engagement tot spionage door Victor Capart ten aanzien van commissaris Rembauville, Tourcoing, 20/05/1880.
- 32 ADN, M 151/5, Rapport van Rembauville aan de prefect van het Noorderdepartement, Tourcoing, 31/05/1880.
- 33 ADN, M 151/5, Rapport van Rembauville aan de prefect van het Noorderdepartement, Tourcoing, 26/05/1880.
- 34 Mont-à-Leux. In: *De Volkswil*, 29/08/1880.
- 35 ADN, M 151/5, Rapport van de hoofdcommissaris van Tourcoing aan de prefect van het Noorderdepartement, Tourcoing, 13/07/1880.
- 36 ADN, M 151/5, Rapport van Victor Capart aan Rembauville, Moeskroen, t.p.q. 31/05/1880, t.a.q. 21/06/1880.
- 37 ADN, M 151/5, Rapport van Rembauville aan de prefect van het Noorderdepartement, Tourcoing, 21/06/1880.
- 38 ADN, M 151/5, Rapport van Rembauville aan de prefect van het Noorderdepartement, Tourcoing, 28/12/1880.
- 39 ADN, M 151/5, Boodschap van Victor Capart aan Rembauville, t.a.q. 10/10/1880.
- 40 ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart, cabaretier te Mont-à-Leux bij Moeskroen, aan de hoofdcommissaris van Tourcoing; ADN, M 151/5, Brief van Victor Capart, cabaretier te Mont-à-Leux bij Moeskroen, aan de hoofdcommissaris van Tourcoing, Moeskroen, 27/12/1880.
- 41 ADN, M 151/5, Rapport van Rembauville aan de prefect van het Noorderdepartement, Tourcoing, 28/07/1880.
- 42 ADN, M 151/5, Rapport van Rembauville aan de prefect van het Noorderdepartement, Tourcoing, 28/07/1880.
- 43 Archives municipales de Roubaix, 11f14, Rapport van de hoofdcommissaris van Roubaix aan de burgemeester van Roubaix, Roubaix, 05/08/1882.
- 44 ADN, M 151/5, Rapport van Victor Capart aan Rembauville, Tourcoing, 18/02/1883.
- 45 Jean MAITRON (red.), *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français, tome 11*, Parijs: Editions ouvrière, 1973.
- 46 Victor CAPART, *Almanach chantant [...]*, p. 15. Voor het gemak van de lezer geven we de liederen meteen in Franse vertaling weer. Alle fragmenten werden uit het Picardisch vertaald door Elien Declercq.
- 47 Victor CAPART, *Œuvre du chansonnier Victor Capart contenant 130 chansons, chansonnettes, récits, pasquilles, etc. Tome I*, 1879, p. 30.
- 48 Victor CAPART, *Œuvre du chansonnier [...]*, pp. 55-56.
- 49 Victor CAPART, *Œuvre du chansonnier [...]*, pp. 68-69.
- 50 Victor CAPART, *Almanach chantant [...]*, pp. 2-3.
- 51 B.D., Victor Capart, poète patoisant de la cause ouvrière. In: *Voix du Nord*, 01/10/2005.
- 52 Rijsel: Jean MAITRON (red.), *Dictionnaire biographique [...]*; Lyon: *Le Peuple de Lyon*, 23/08/1903.
- 53 E. DA COSTA, Hier, des oeuvres de Victor Capart offertes au Centre d'Histoire Locale. In: *Nord Éclair*, 27/09/2005.